पाणिनिपरिचयः

विश्वरूपबेजः*

भूमिका

पाणिनीयव्याकरणं त्रिमुनिव्याकरणम् इति नाम्नाभिधीयते। यतो हि अस्य व्याकरणस्य संवर्द्धनं त्रिभिः मुनिभिः सूत्रवार्तिकभाष्यरूपेण कृतम्। तत्र 'त्रिमुनि' इति पदेन पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः गृह्यन्ते। व्याकरणशास्त्रे त्रिषु आचार्येषु भगवान् पाणिनिः मूर्धन्यतां भजते। संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य केन्द्रबिन्दुः अयम्। पाणिनेः प्रागपि नैके वैयाकरणाः आसन्। किन्तु महर्षेः पाणिनेः यः सूत्रोपस्थापनक्रमः विद्यते सः नान्यस्य कस्यापि आचार्यस्य अस्ति। अपि च सुन्दर्या मनोरमया सुललितया च शैल्या भगवता सूत्राणि प्रणितानि सन्ति। तेन बाला अपि झटिति शब्दस्वरूपं ज्ञातुं शक्नुवन्ति। पाणिनीयव्याकरणं विद्वज्जगतः एका परमाश्चर्या कृतिः। वोपदेवकृतकविकल्पद्रुमनामाख्ये ग्रन्थे आदौ एव उक्तम्-

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥ इति।

यद्यपि ऐन्द्रव्याकरणं सम्प्रति दुर्लभं तथापि एतस्य बहुत्र नाम प्रयुक्तम् उपलभ्यते। महर्षिपाणिनिस्तु स्वप्राग्वर्तिनां समेषाम् आचार्याणां व्याकरणशास्त्रम् आलोड्य 'विद्याकामः शिवं जपेत्' इति वचनम् अनुसृत्य शिवं च समाराध्य शिवप्रसादात् चतुर्दश सूत्राणि समधिगम्य अष्टाध्यायीं विनिर्ममौ। व्याकरणसूत्रैः ग्रथितस्य अस्य ग्रन्थस्य अष्टौ अध्यायाः सन्ति। अतः ग्रन्थस्य अस्य अष्टाध्यायी अष्टकः वा इति नाम सुप्रसिद्धम्। प्रत्येकम् अध्याये चत्वारः पादाः सन्ति। प्रत्येकं पादे क्रमेण सूत्राणि वर्तन्ते। कथ्यते हि पाणिनीयसंहितायां प्रायः ३९९६ सूत्राणि सन्ति। तथा चोक्तम्-

त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नवशतानि च।
षण्णवतिश्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम्॥ इति।

अतः व्याकरणसूत्राणां प्रणेता भगवान् पाणिनिः। सूत्राणाम् अर्थं विशदीकर्तुं कात्यायनः मुनिः वार्तिकानि रचयाञ्चकार। तेषु वार्तिकेषु पाणिनिना उक्तस्य अनुक्तस्य दुरुक्तस्य च चिन्ता अस्ति। गच्छता कालेन पाणिनिव्याकरणे विभिन्नेषु स्थलेषु नैके पूर्वपक्षाः समुद्भूताः। तेषां समेषां समाधानाय शेषावतारः भगवान् पतञ्जलिः महाभाष्यं नाम ग्रन्थं प्रणिन्ये। महाभाष्ये पतञ्जलिः पाणिनेः सूत्राणाम्, अपि च कात्यायनस्य वार्तिकानां व्याख्यानं लिलेख। पाणिनिः, वररुचिः, पतञ्जलिः इति मुनित्रयं विराजते। एतैः त्रिभिः मुनिभिः कृतभूरिपरिश्रमैः निर्मितं व्याकरणम् इदं 'त्रिमुनिव्याकरणम्' इति नाम्ना सुप्रसिद्धम्। यद्यपि वैयाकरणनिकाये 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इत्यभ्युपगमः बहुचर्चितः, तथापि पाणिनेः अपेक्षया कात्यायनस्य, तदपेक्षया च पतञ्जलेः महत्त्वं शीर्षकोटिम् आटीकते इति नैव

* भूतपुर्वच्छात्रः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

dīpaśikhā/v7/2024/Biswarup Bej/pp. 22-31

वक्तुं शक्यते। कुतः इति चेत् पाणिनीयसूत्राणाम् एव वार्तिक-भाष्याधारत्वात्। अत एव उक्ताभ्युपगमस्य 'उत्तरोत्तर-मुन्यभिप्रेतेऽर्थे पूर्वपूर्वमुनीनां तात्पर्यम्' इत्येव अर्थः सम्प्रधार्यः। एवं हि सत्स्वपि शब्दसाधुत्वप्रक्रियानिर्वाहकेषु एतदतिरिक्तेषु प्रायः शताधिकव्याकरणान्तरेषु लक्ष्यलक्षणात्मकं पाणिनीयव्याकरणम् एव सम्प्रति सर्वाङ्गपूर्णं महतः शब्दपारावारस्य साधुत्वाधिगमे सामर्थ्यशालि वर्तते। अतः विविधव्याकरणशास्त्रकर्तृमहर्षिमणिमालायां मध्यमः सुमेरुः इव महर्षिः पाणिनिः विराजते, यदीयं सर्वाङ्गपूर्णव्याकरणं भारतीयैः वैदेशिकैः च मुहुर्मुहुः संस्तूयते। इतः पूर्वं यथामति पूर्ववर्तिवैयाकरणानां परिचयादिकम् अस्माभिः ज्ञातम्। तदनन्तरं व्याकरणशास्त्रकर्तृषु मौलिमाणिक्यायमानस्य पाणिनेरवतारः स्वीक्रियते तत्तदाचार्यैः। पाणिनेः परवर्तिषु व्याकरणसम्प्रदायेषु अमुष्य नाम सर्वत्र दृशोः विषयतां याति। यद्यपि अनेन स्वकीयपरिचयादिविषये क्वापि किमपि नोल्लिखितं, तथापि परवर्तिभिः आचार्यैः परश्शतैः प्रयत्नैः एतस्य परिचयादिकं यथा स्थिरीकृतं तथाऽत्र निर्दिश्यते।

पाणिनेः परिचयः

त्रिमुनिव्याकरणस्य प्रथमः मुनिः सूत्रकारः पाणिनिः। तस्य गृहं शलातुर-नामके ग्रामे आसीत्। शलातुरे भवः शालातुरीयः। अत्र 'तत्र भवः' (अष्टाध्यायी ४.३.५३) इति सूत्रेण छप्रत्ययः भवति। अतः महर्षिः पाणिनिः शालातुरीयः इति नाम्ना अभिहितः। सम्प्रति शलातुरस्य नाम लाहोर् इति जातम्। 'पाणिनिः' इति नाम्नः क्रमविकाशः इत्थमस्ति- पणः> पणिनः> पाणिनः> पाणिनिः। पाणिनिः इति गोत्रनाम। तस्य विशेषनाम आहिकः। तस्य पिता शलङ्कः, पितामहः देवलः, माता दाक्षी, मातामहः दक्षः, मातुलः व्याडिः, सः एव दाक्षिः दाक्षायणः वा, अनुजः तु छन्दस्सूत्रकारः पिङ्गलाचार्यः। पितुः नामानुसारेण पाणिनिः शालङ्किः इति नाम्ना, मातुः नामानुसारेण च दाक्षेयः दाक्षीपुत्रः वा इति नाम्नाऽपि प्रथितः। यथाऽह त्रिकाण्डशेषे पुरुषोत्तमदेवः- 'पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ' इति। वैजयन्तीकोशे अपि ऊचे- 'शालातुरीयको दाक्षीपुत्रः पाणिनिराहिकः' इति। पाणिनीयशिक्षायाम् उक्तम् अस्ति- 'दाक्षीपुत्र-पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि' इति। दाक्षी इति दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति गोत्रप्रत्ययान्त-दाक्षिशब्दस्य स्त्रियां रूपं भवति। तेन हि पाणिनेः माता दक्षकुलोत्पन्ना आसीद् इति ज्ञायते। सैव व्याड्या अभिधीयते। शालङ्किः इति तु पितृव्यपदेशजं नाम इति केचिद् आहुः। अस्य व्युत्पत्तिः अपि बहुधा कल्पिता अस्ति। एवञ्च व्यवहारपथे पाणिनेः इमानि नामानि सन्ति, तानि च- पाणिनः, पाणिनिः, दाक्षीपुत्रः, शालङ्किः, शालातुरीयः, आहिकश्चेति। श्लोकात्मकपाणिनीयशिक्षायाः याजुषपाठे पाणिनेः पाणिनेयः इति नामापि उपलभ्यते।

1. पाणिनिः इति नाम 'काशिकायाम्' (अष्टाध्यायी ६.२.१४) तथा 'चान्द्रवृत्तौ' (अष्टाध्यायी २.२.६८) समुपलभ्यते।
2. पाणिनिः इत्यस्य विषये नास्ति विदुषां विरोधः। अस्य निष्पत्तौ मतद्वयम् उपलभ्यते। केचन पणिन् शब्दाद् अणि कृते 'इञ्' इति मन्वते। अपरे अकारान्तात् पणिनशब्दाद् 'इञ्' इति स्वीकुर्वते।
3. दाक्षीपुत्रः- 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः' इति महाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना उद्धृतम्। अन्यच्च- 'दाक्षीपुत्र! वचो व्याख्यापटुर्मीमांसकाग्रणीः' इति

समुद्रगुप्तविरचिते कृष्णचरिते। अपरत्रापि- 'शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते' इति पाणिनीयशिक्षायाम्।

4. शालङ्किः- पाणिनिपर्यायवाचकः अयं शब्दः केवलं कोषेषु एव उपलभ्यते नान्यत्र। महाभाष्यकारः तु- 'शालङ्केर्यूनश्छात्राः शालङ्काः' इति निर्दिदेश।
5. शालातुरीयः- असौ शालातुरीयशब्दः तालव्यादिः दन्त्यादिश्च। पाणिनिसंज्ञासूचकः अयं शब्दः काशिकाविवरणपञ्जिकायां, गणरत्नमहोदधौ, भामहस्य काव्यालंकारे च परिलक्ष्यते।
6. आहिकः- पर्यायस्य अस्य विषये पुरुषोत्तमदेवस्य कोषः एव प्रमाणपदवीम् अधिरोहति, नान्यत्र किमपि प्रमाणम् उपलभ्यते।

षष्ठशताब्दीम् आरभ्य चतुर्थशतकस्य प्रथमपादपर्यन्तम् उत्तरपश्चिमभारते फारस्याधिपत्यं चचाल। फलतः तस्य प्रदेशस्य भाषासंस्कृत्योः परिस्थितिः सम्यग् नासीत्। अतः ग्रन्थादि-रचनार्थं यादृशः परिवेशः अपेक्षते तस्यापि अभावः आसीत्। तस्मात् प्रतिभावन्तः पण्डिताः तेषां मर्यादां लब्धुं प्रवलपराक्रान्तानां विद्योत्साहिनां मगधराज्ञाम् आश्रयं प्राप्तवन्तः। एतादृश्याः घटनायाः आभासः नैकेषु आख्यानग्रन्थेषु वर्तते। कनौजस्य राज्ञः महेन्द्रपालस्य सभापण्डितः कविः राजशेखरः काव्यमीमांसा-नामके ग्रन्थे, दशमे अध्याये एकां जनश्रुतिम् उद्धृतवान्। तद्यथा- 'श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा। अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः। वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिम् उपजग्मुः' इति। अस्य अयमाशयः- पाटलिपुत्रे यस्याः शास्त्रकारपरीक्षायाः कथा श्रूयते तदनुसारेण तत्र उपवर्षः, वर्षः, पाणिनिः, पिङ्गलः, व्याडिः, वररुचिः पतञ्जलिश्च इत्येते परीक्षितरूपेण ख्यातिं लेभिरे इति। उपर्युक्तानि चरित्राणि आश्रित्य विभिन्नेषु आख्यानेषु नैकाः कथाः प्रचलिताः सन्ति।

गुरुपरम्परा

पाणिनिना स्वशब्दानुशासने द्विधा बहुवचनान्तस्य 'आचार्य' इति पदस्य निर्देशः विहितः। श्रीहरदत्तमतानुसारेण पाणिनिः बहुवचनान्तेन आचार्यपदेन स्वगुरोः उल्लेखं करोति। यथा- 'आचार्यस्य पाणिनेः य आचार्यः स इहाचार्यः गुरुत्वाद् बहुवचनम्।' कथासरित्सागरग्रन्थानुसारेण पाणिनेः गुरोः नाम 'वर्ष' आसीत्। यथा-

अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत्।
तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत्॥ इति।

कथाप्रसङ्गश्च इत्थम्- पाटलीपुत्रे वर्षाचार्यस्य नैके शिष्याः आसन्। तेषु पाणिनि-नाम्ना कश्चिद् मूढमतिः, सर्वैः तिरस्कृतः गुरुपत्न्युपदेशेन गोपर्वतं जगाम। यथोक्तं स्कन्दपुराणे-

गोपर्वतमिति स्थानं शम्भोः प्रख्यापितं पुरा।
यत्र पाणिनिना लेभे वैयाकरणिकाग्रता॥ इति।

श्लोकात्मकपाणिनीयशिक्षानुसारं पाणिनिना महेश्वराद् अक्षरसमाम्नायरूपचतुर्दशसूत्राणाम् उपदेशं लब्ध्वा तदाधारेणैव स्वकीयः अष्टाध्यायीग्रन्थः विरचितः। अर्थात् महर्षिः पाणिनिः महेश्वरम् आशुतोषं तपसा प्रसाद्य तत्कृपया कृत्स्नं व्याकरणं लेभे। तथा चोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्-

dīpaśikhā/v7/2024/Biswarup Bej/pp. 22-31

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ इति।

शिष्यपरम्परा

पाणिनीयशिष्यपरम्पराविषये अस्माकं ज्ञानम् अतिसीमितम्। तथापि अत्र तत्र अस्मिन् विषये वर्णना उपलभ्यते। प्रथमतः पाणिनिः एकः आदर्शगुरुः आसीत्। तस्य आश्रमे नैके शिष्याः आसन्। सर्वेषां शिष्याणां भरणपोषणादिकार्यं पाणिनिना विहितम्। एतदर्थं भाष्यकारस्य 'ओदनपाणिनीयाः' इति वचनं प्रमाणम्। अस्य पदस्य व्याख्यायां काशिकाकारः वदति- 'ओदनप्रधानः पाणिनिः ओदनपाणिनिः, तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः' इति। अस्माद् एवं ज्ञायते पाणिनेः आवासिकविद्यालयः पाठशाला वा आसीत्। अस्यां पाठशालायाम् नैके शिष्याः आसन्। प्रायः सर्वेषां छात्राणां शिष्याणां वा कृते पाणिनिना स्वोपज्ञस्य 'अकालक'-व्याकरणस्य स्वयम् अनेकधा प्रवचनं विहितम् आसीत्। यथा चोक्तं महाभाष्ये- "कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्। किम् 'आकडारादेका संज्ञा' इति, आहोस्वित् 'प्राक्कडारात् परं कार्यम्' इति। कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः। केचिदाकडारादेका संज्ञेति, केचित् प्राक्कडारात् परं कार्यमिति।" काशिकायाम् उक्तम्- 'शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति- शौङ्गेय इति। द्वयमपि चैतत् प्रमाणम्, उभयथा सूत्रप्रणयनात्।' पुनः काशिकायां प्रदर्शिताभ्याम्- 'पूर्वपाणिनीयाः', 'अपरपाणिनीयाः' इत्येताभ्याम् उदाहरणाभ्यां प्रतीयते यत् पाणिनिशिष्याणां द्वौ विभागौ बभूवतुः। पुनः विविधान्तरिकबाह्यादिप्रमाणैः ज्ञायते यत् पाणिनिना स्वाष्टाध्यायाः उपरि कस्याश्चिद् वृत्तेः प्रणयनं कृतम्।

तस्य शिष्येषु प्रधानः आसीत् कौत्सः। सः पाणिनीयपाठशालायाम् आवासिकछात्रः आसीत् इति महाभाष्यवचनाद् ज्ञायते। वचनं च 'उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्' इति। अत्र जयादित्यः वदति- 'उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। तेन मुक्ते यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति- उपसदत्, उपासीदत्, उपससाद। अनूषिवान्कौत्सः पाणिनिम्, अन्ववात्सीत्, अन्ववसत्, अनूवास। उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम्' इति।

मीमांसकमहोदयः कात्यायनं पाणिनेः शिष्यरूपेण वर्णयति। पुनः अयं कतगोत्रोत्पन्नः कात्यायनः पाणिनेः साक्षात् शिष्यः आसीद् इति लघुशब्देन्दुशेखरात् सूच्यते, यथा- वंशः इति।

देशः

भगवतः पाणिनेः देशविषये पण्डिताः नैकमत्यं भजन्ते। केचित्तु 'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः' (अष्टाध्यायी ४.३.९४) इति पाणिनीयसूत्रे उल्लिखितं शलातुरग्रामम् एव पाणिनेः जन्मभूमित्वेन ऊरीकुर्वन्ति। किन्तु अयं नोचितः, यतो हि शलातुरशब्दात्तु अभिजने अर्थे एव छण्-प्रत्ययः भवति, न तु निवासे अर्थे। महाभाष्ये अभिजननिवासयोः भेदः स्पष्टतया निरूपितः। जैनग्रन्थलेखकः वर्धमाननामकः कश्चित् गणरत्नमहोदधिनामके ग्रन्थे शालातुरीयशब्दस्य व्युत्पत्तिमेवं प्रदर्शितवान्- 'शलातुरो नाम ग्रामः, सोऽभिजनोऽस्यास्तीति शालातुरीयः तत्र भवान् पाणिनिः इति। अनेन पाणिनिः शलातुराभिजनः इति ज्ञायते। अभिजनो नाम यत्र पूर्वैः ऊषितम्' इति।

dīpaśikhā/v7/2024/Biswarup Bej/pp. 22-31

युधिष्ठिरमहाभागो हि 'उदक् च विपाशः' (अष्टाध्यायी ४.२.७४), 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' (अष्टाध्यायी ४.२.११७) इति सूत्रानुसारं पाणिनिः वाहीकदेशवासी आसीद् इति मनुते। तथा स्वीक्रियते चेदपि काश्चन विप्रतिपत्तयः सम्भवन्ति। केचित्तु पाणिनिं गौडीयम् अपि आमनन्ति किन्तु तत् चिन्त्यम् एव। पश्चिमाञ्चलक्षेत्रे 'पणेना' नामकः कश्चन ग्रामः वर्तते। जैनाः कथयन्ति यद् एतत्परिसरभूमिः एव पाणिनेः जन्मकर्मभूमिः इति। तदपि चिन्त्यम् अस्ति, यतो हि यदि सः औदिच्यः भवेत् तदा सः काशकृत्स्नम् अवश्यमेव स्मरेत्। अतः विविधमतवादेषु निश्चयरूपेण पाणिनेः जन्मस्थानं कुत्र अस्ति इति कथनं तु दुलर्भम् एव। वयं तु एतावद् एव अनुमामः यत् पाणिनेः पूर्वपुरुषाः शलातुरग्रामे प्रत्यूषुः। तेन हि सः शालातुरीयः इति नाम्ना अभिहितः। तस्य पिता पितामहः वा शलातुरं त्यक्त्वा केनापि कारणेन काशीम् अगच्छत्। तत्रैव पाणिनिः जन्म लेभे। ततः एव सः प्रारम्भिकीं शिक्षाम् अवाप्य शास्त्राध्ययनार्थं पाटलीपुत्रं जगाम। अतः महर्षेः पाणिनेः जन्मस्थानं शलातुरः आसीद् इति वक्तुं शक्यते।

कालः

पाणिनेः स्थितिकालम् आश्रित्यापि बहुः मतभेदः वर्तते। पाणिनिः कदा अभूद् इति विषयम् आलोड्य नैके ग्रन्थाः प्रणीताः। किन्तु नैकत्रापि विदुषां संवादिता तद्विषये। पौर्वात्य-पाश्चात्यविचक्षणैः महाभारतयुद्धकालाद् अर्थात् कलेः आरम्भाद् एकपञ्चाशद्वर्षपूर्वम् इत्यतः आरभ्य विक्रमपूर्वप्रथमशतकपर्यन्तं पाणिनेः कालोऽनुमितः। तेऽपि स्वमतसमर्थनाय बहुविधं साक्ष्यं प्रस्तुवन्ति। तेषु युधिष्ठिरमहाभागः एकोनत्रिंशच्छतं वर्षपूर्वं, सत्यव्रतः २३५० वर्षपूर्वं, गोल्डस्टुकरः ६५० वर्षपूर्वं, बेलबेलकर-महोदयः ६५० वर्षपूर्वं, भाण्डारकरः ६५० व.पू., वासुदेवशरणः ४५० व. पू., मैक्डोनलः ४५० व. पू., मैक्समूलरः ३०० व. पू., वेवरः २५० विक्रमपूर्वं, कीथः २५० विक्रमपूर्वम्, इत्येते आचार्याः पाणिनिकालविषये एतदेव उक्तवन्तः। कथासरित्सागरानुसारेण पाणिनिः नन्दराजस्य समकालिकः आसीद् इति ज्ञायते। वयं तु विष्णुपुराणश्रीमद्भागवत्-प्रभृतिग्रन्थोदितनन्दाभिषेककालं गणयामहे। तत्रादौ युधिष्ठिरमीमांसकानां मतं संक्षेपेण प्रस्तूयते। युधिष्ठिरः महाभागः स्वमतपुष्टये कानिचन प्रमाणानि प्रदर्शयति। तेषां सारः संक्षिप्ताकारेण उपस्थाप्यते-

१. पाणिनिः नन्दराजस्य समकालिकः अस्ति इति कथासरित्सागरे यदुक्तं तत्तु कथाकारस्य भ्रमः एव। वस्तुतः भ्रमोऽयं बौद्धकालिकगोत्रनामव्यवहारात् समुत्पन्नः स्यात्। एवञ्च पाणिनिवररुच्योः समसामयिकत्वं कदापि न सम्भवति।

२. अष्टाध्याय्यां पाणिनिना सूत्रमेकं प्रणीतं 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (अष्टाध्यायी ६.१.१५४) इति। भाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेः व्याख्यानुसारेण सूत्रोक्तः 'मस्करी' एव बुद्धदेवस्य समकालिकस्य आजीविक-सम्प्रदायस्य प्रवर्तकः मक्खरी मक्खली वा[१]। मस्करी इति पदस्य प्राकृतरूपं मक्खरी मक्खली वेति। महर्षिपाणिनिः प्रायः क्रि.पू. ५१२ अब्दे ममार। अतः स मस्कर्याः पूर्ववर्ती भवितुं नार्हति। इमं विषयम् आधारीकृत्य युधिष्ठिराचार्यः स्वमतम् उपस्थापयति - बुद्धकालिकमक्खलीशब्दस्य संस्कृतरूपं मस्करिशब्दः पाणिनिना 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (अष्टाध्यायी ६.१.१५४) इति सूत्रे साधितत्वात्

[१] क्वचित्तु मङ्खरी, मङ्खली इति नामान्तरं दृश्यते।

स हि बुद्धान्तरवर्तीति यदुक्तं तदपि निराधारमेव। तत्र विषयद्वयम् आलोचनीयम्- प्रथमन्तु मङ्खली-शब्दस्य संस्कृतरूपं मस्करी इति चिन्तनं भ्रान्तिमूलकमेव; अपरञ्च मङ्खलीशब्दस्य बौद्धद्योतकत्वमपि निरर्थकमेव। मस्करशब्दस्तु मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेन इत्यर्थे मस्क गतौ इति धातोः अरच्प्रत्यये सिध्यति, तस्यार्थश्च वेणुः इति।

३. 'क्षुद्रमालवात्सेनासंज्ञायाम्' इति गणसूत्रे भगवान् पाणिनिः सिकन्दरपराजयिनीं क्षुद्रमालवसेनां स्मरति। तेन स तदन्तरवर्ती अस्ति इति वेवरमतं चिन्त्यमेव।

४. अष्टाध्याय्यां पाणिनिः 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्' (अष्टाध्यायी ४.१.४९) इति सूत्रे यवनानाम् उल्लेखम् अकरोत्। तेन पाणिनिः सिकन्दरान्तरवर्ती अस्ति इति कीथमतमपि चिन्त्यमेव।

५. 'कुमारः श्रमणादिभिः' (अष्टाध्यायी २.१.७०) इति सूत्रोक्तं श्रमणशब्दं बौद्धैः सह संयोज्य पाणिनिः बौद्धात् परं जज्ञे इति यदुक्तं तदपि चिन्तनीयम्। यतो हि शतपथब्राह्मणे श्रमणस्य उल्लेखः दृश्यते परिव्राड्सामान्यार्थे।

६. राजशेखरस्य अनुश्रुतिरपि अप्रामाणिकी। यतो हि स अर्वाचीनः आसीत्।

७. शौनकः यास्कं, यास्कः शौनकं कौत्सञ्च, पाणिनिः शौनकं, शौनकः व्याडिञ्च सस्मार।

अत एव शौनक-यास्क-व्याडि-पिङ्गल-पाणिनि-कौत्सादीनां समकालिकत्वं विद्यते इति वक्तुं शक्यते। शौनकः अधिसीमकृष्णस्य राज्यकाले विद्यमानः आसीत्। यास्कश्च महाभारते स्मृतः। तेन एतत् सुस्पष्टं यत् महाभारतयुद्धात् परं तृतीयशतकमेव एतेषां स्थितिकालः तस्मात् पाणिनेः कालः प्रायः २९०० ई.पू. इति मन्यते।

एवं प्रकारेण युधिष्ठिरमहाभागः स्वमतं प्रास्तावीत्।

एवं स्वकीयप्रमाणपुञ्जैः समये समये विद्वद्भिः स्वानि स्वानि मतानि प्रदर्श्य महर्षिः पाणिनिः समभ्यर्चितः। मन्ये भाविनि काले च गवेषकाः पन्थानम् इममनुसृत्य किमपि नवीनं प्रामाणिकञ्च पाणिनेः कालनिर्धारणं विधास्यन्तीति।

मृत्युः

आचार्यस्य पाणिनेः जीवनस्यान्येतिवृत्तं किमपि नोपलभ्यते, किन्तु पञ्चतन्त्रे मित्रसम्प्राप्तौ प्रसङ्गतः कस्माच्चित् प्राचीनग्रन्थात् पद्यमेकम् उद्धृतम् अस्ति, यत्र पाणिनेः जैमिनेः पिङ्गलस्य च मृत्युकारणानाम् उल्लेखः वर्तते। तथाहि-

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः,
मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनीम्।
छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलम्,
अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः॥

(पञ्चतन्त्रम्, मित्रसम्प्राप्तिः, श्लोकः, ३६)

एतेन पाणिनिं कश्चन सिंहो जघान, मृत्युश्च तस्य त्रयोदश्यां तिथौ एव अभूद् इति प्रतीयते। अत एव काश्यादिषु अद्यापि प्राचीनपरम्परागतवैयाकरणाः त्रयोदश्यां व्याकरणं न पठन्ति। अतः ते त्रयोदशीतिथिं व्याकरणानध्ययनदिवसरूपेण विवेचयन्ति। किञ्च वनारसहिन्दुविश्वविद्यालये

अद्यापि इयं तिथिः व्याकरणानध्ययनदिवसरूपेण गण्यते।

पाणिनिविषये लोकोक्तयः

'भवन्ति भव्येष्वनेकाः किम्वदन्तयः' इति नियमात् पाणिनिविषये बह्व्यः किम्वदन्तयः प्रचलिताः सन्ति। तथा च बाल्यशिक्षासमाप्त्यनन्तरं शास्त्राध्ययनार्थं पाणिनिः तक्षशिलाम् आगतवान्। तक्षशिला तदानीन्तनकाले विद्यायाः अतिप्रसिद्धं केन्द्रस्थानमासीत्। प्राचीनभारतस्य प्रसिद्धेषु पण्डितेषु बहवः एव इतः पठिताः आसन्। शलातुरात् तक्षशिला बहु दूरं नासीत्। बाल्यकालादेव पाणिनेः इच्छा आसीद् यत् स एकः महान् वैयाकरणो भविष्यतीति। किन्तु शिक्षासमाप्तेः पूर्वमेव विदेशि-यवनानाम् अत्याचारेण स भयात् तक्षशिलां त्यक्त्वा मगधं जगाम। तत्र कश्चन हस्तरेखाविद् आसीत्, तं पाणिनिः पप्रच्छ यत् स भविष्यति महान् वैयाकरणो भवितुम् अर्हति न वा इति। तस्माद् हस्तरेखाविदः नेतिवाचकम् उत्तरं श्रुत्वा पाणिनिः व्यथितः सञ्जातः। पुनः तेन हस्तरेखावित् पृष्टः यत्- 'हस्ते कीदृशी रेखा भवेत् चेत् महान् वैयाकरणो भवितुम् अर्हामि?' इति। तदनुसारेण पाणिनिः छुरिकया हस्ते नूतनां रेखाम् अङ्कयामास। ततः परं स पाटलिपुत्रे वर्षोपाध्यायस्य सन्निधिं ससर्ज। शङ्करस्वामिनः द्वौ पुत्रौ- वर्षः उपवर्षश्च। उपवर्षः स्वल्पवयसि एव पण्डितः सञ्जातः आसीत्। एवञ्च पूर्वमीमांसायाः उत्तरमीमांसायाश्च व्याख्यां लिखित्वा महतीं ख्यातिम् अविन्दत। किन्तु वर्षः अन्तरेण पठनम् अधिकवयसि अपि सर्वैः 'मूर्खः' इति नाम्ना हेडितः आसीत्। अन्ततो गत्वा स्वामिकुमारः भगवतः कार्तिकस्य आराधनया सशर्तं शास्त्रविद्याम् असर्जत्। तत्र शर्तम् आसीद् यत्- आदौ सकृद्ग्राहिणां छात्राणां समक्षं तस्य लब्धविद्या प्रकाशयितव्या इति।अन्यत्र भगवता शंकरेण देव्याः पार्वत्याः समीपं कथितं 'सप्तविद्याधरचरितं' गुप्तरूपेण श्रवणार्थं शिवानुचरः पुष्पदन्तः तस्य मित्रं माल्यवान् च पार्वत्याः शापवचनाद् मनुष्यगर्भे जनिं लेभे। पुष्पदन्तः कौशाम्ब्यां कात्यायनगोत्रीयस्य कस्यचिद् विप्रस्य गृहे जन्म प्राप्तवान्। अतः वररुचिः 'कात्यायनः' इति नाम्ना सुप्रसिद्धः। माल्यवान् अपि ब्राह्मणकूले जन्मग्रहणपूर्वकं सर्वविद्यायाः ज्ञानम् अर्जित्वा दक्षिणभारते सातवाहनवंशीयस्य राज्ञः मन्त्रित्वम् अलभत। अतः माल्यवान् 'गुणाढ्यः' इति नाम्ना सुपरिचितः।

बाल्यकाले एव वररुचेः पिता ममार। तस्मादेव तस्य धीशक्तिः प्रकाशिता जाता। वेतसीनगर्याः द्वौ अधिवासिनौ आस्तां- देवस्वामी करम्भश्च। अनयोः यथाक्रमम् इन्द्रदत्तः एवञ्च व्याडिः इत्याख्यौ द्वौ पुत्रौ जज्ञाते। अमू द्वौ कमपि विषयं वारद्वयं वारत्रयं वा श्रुत्वैव स्मर्तुम् अशक्नुताम्। अनयोरपि बाल्यावस्थायां पितुः मृत्युः जातः। अतः इमौ द्वौ शास्त्राध्ययनार्थं भगवतः कार्तिकस्य उपासनां चक्रतुः। तस्मिन् समये आभ्यां स्वप्नादेशः प्राप्तो यत्- 'पाटलिपुत्रनगरं गत्वा, तत्र वर्षस्य सकाशाद् अभीष्टविद्यां लभेताम्' इति। तदनुसारेण तौ पाटलिपुत्रं गतवन्तौ। किन्तु तत्र गत्वा तौ ज्ञातवन्तौ यत्- 'यावत्पर्यन्तं वर्षोपाध्यायः सकृद्ग्राहिणं छात्रं न प्राप्स्यति तावत्पर्यन्तं स पाठनं नारप्स्यते' इति। एतच्छ्रुत्वा व्याडीन्द्रदत्तौ तादृशं सकृद्ग्राहिणं छात्रम् अन्वेष्टुं कौशाम्बीम् आगतवन्तौ। तत्रागत्य भाग्यक्रमेण वररुचिणा साकं तयोः साक्षात्कारः जातः। ततश्च वररुचिं नीत्वा वर्षस्य समीपम् आगतवन्तौ। वर्षसकाशाद्

उच्चविद्यां लब्ध्वा वररुचेः ख्यातिः दूरं दूरं प्रसृता जाता। ततः परं दूराद् बहवः विद्यार्थिनः आगच्छन्तः आसन् वर्षोपाध्यायस्य पार्श्वे पठनार्थम्। अस्मिन् काले पाणिनिः अपि तत्रोपस्थितः आसीत्। तस्य मूर्खताहेतुः स वर्षशिष्यैः हेडितः सन् ततः विताडितः आसीत्। पाणिनिः कामपि विद्यां प्रकटयितुं प्रयतते स्म। किन्तु कात्यायनादयः वर्षशिष्याः ऐन्द्रव्याकरणस्य छात्राः आसन्। व्याकरणेन साकं पाणिनेः परिचयः नासीत्। एवञ्च व्याकरणविषये साधारणं ज्ञानमपि तस्य तथा नासीत्। एतत् सर्वं विचिन्त्य पाणिनिः स्वयं लज्जाम् अनुभवति स्म। ततः तेन भगवतः शंकरस्य उपासना आरब्धा। भगवान् महादेवः पाणिनेः कठोरोपासनया सन्तुष्य तं किमपि वरं याचितुम् उक्तवान्। तदा पाणिनिः स्वकीयम् अभिप्रायं भगवत्समीपे प्रकटितवान्। अतः खण्डपरशुः चतुर्दशवारं स्वढक्कां वादयाञ्चकार। तस्य ढक्कावादनेन युगपद् उद्देश्यद्वयं सिषेध, तद्यथा- यदा पाणिनिः शिवस्य आराधनायां रतः आसीत् तदा सनकादय ऋषयः अपि विशुद्धात्मतत्त्वप्रत्यक्षार्थं सुदीर्घतपस्यायां रताः आसन्। चन्द्रशेखरः एतादृशान् ऋषीन् एवञ्च पाणिनिं युगपद् वरदानं कर्तुम् इच्छुकः सन् ढक्कां वादयाञ्चकार। तेन व्याकरणार्थिनः पाणिनेः एवञ्च तत्त्वार्थिनां सनकादीनां मनोरथः पूर्णः जातः। महर्षिः पाणिनिः ढक्कानादं श्रुत्वा 'अइउण्' इत्यादीनि चतुर्दश सूत्राणि प्रणिनाय। एतानि सूत्राणि महेश्वरप्रदत्तानि, अत एव 'महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि' इत्यनुसारं माहेश्वरसूत्राणि इति कथ्यते। तदाश्रित्य पाणिनिः व्याकरणरचनायां मनोयोगी सञ्जातः। किञ्चित् कालाद् अनन्तरं स महान् वैयाकरणः सञ्जातः। ततः परं स एकदा वररुचिं व्याकरणसभायाम् आह्वानं कृतवान्। दीर्घसप्ताहं यावद् उभयोर्मध्ये वादानुवादः प्रचलन् आसीत्। ततः परम् अष्टमे दिवसे शिवस्य कृपया महर्षिः पाणिनिः जयं प्राप। फलतः ऐन्द्रव्याकरणं नष्टं जातम्। एवञ्च कात्यायनादयः वर्षशिष्याः मूर्खतां प्रापुः।

अन्ते कात्यायनोऽपि भगवतः शंकरस्य आराधनां कृत्वा, तञ्च सन्तुष्य तत्सकाशात् पाणिनीयसूत्रस्य वार्तिकरचनार्थम् आदेशं प्राप्तवान्। अपि च वर्षेण कार्तिकसकाशाद् व्याडिना इन्द्रदत्तेन च वर्षसकाशात् पाणिनीयव्याकरणं ज्ञातम्। यदा पाणिनिः ज्ञातवान् यत् तस्य सूत्रस्य वार्तिकं कात्यायनेन रचितं तदा स क्रुद्धा कात्यायनाय अभिशापं ददौ यत्- 'भवतः शरीरं नष्टं भवतु' इति। कात्यायनस्य तदा वृद्धावस्था। यदा कात्यायनः पाणिनेः अभिशापं श्रुतवान् तदा कात्यायनोऽपि क्रुद्धा पाणिनये अभिशापं दत्तवान् यत्- 'भगवत्प्रसादादेव अहं वार्तिकरचनायाः आदेशं प्राप्तवं, भवान् एतत् सर्वं न ज्ञात्वैव वृथा मह्यं शापं दत्तवान्, तर्हि भवतोऽपि शिरः विदीर्णं भवतु' इति। फलतः तत्क्षणादेव सिंहेन पाणिनिः हतो जातः। अन्यत्र कात्यायनोऽपि ममार। त्रयोदश्यां तिथौ अनयोः महतोः वैयाकरणयोः मृत्युदिनम् अस्ति इति हेतोः अस्यां तिथौ व्याकरणचर्चा निषिद्धा भवति। पाणिनेः शिष्यः व्याघ्रभूतिः, कात्यायनस्य शिष्यश्च श्रीभूतिः, इमौ द्वौ वार्तिकयुक्तायाः अष्टाध्याय्याः प्रचारम् आरेभाते।

कृतयः

संस्कृतव्याकरणेतिहासलोडनेन ज्ञायते यद् महर्षिपाणिनिना अधोलिखिताः ग्रन्थाः विरचिताः। ते यथा- (१) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः (अध्यायाः ८, पादाः ३२,सूत्राणि प्रायेण ४०००), (२) धातुपाठः (अत्र प्रायेण २००० धातवः परिगणिताः), (३) गणपाठः (अत्र २३२ गणाः सन्ति), (४) उणादिपाठः (पञ्चपादात्मकोणादिप्रकरणे ७४८ सूत्राणि सन्ति), (५)

dīpaśikhā/v7/2024/Biswarup Bej/pp. 22-31

लिङ्गानुशासनम् (अत्र १८९ सूत्राणि सन्ति), (६) शिक्षा (७) जाम्बवतीविजयमहाकाव्यम्, (८) द्विरूपकोश (९) अष्टाध्याय्याः स्वोपज्ञवृत्तिः। परन्तु अत्र पाणिनिग्रन्थविषये मतभेदः परिदृश्यते। केचन विद्वांसः वदन्ति उणादिपाठस्य प्रवर्तकः शाकटायनः भवति। अस्मिन् प्रसङ्गे महाभाष्ये परोक्षसूचना उपलभ्यते। तेनैव प्रकारेण शिक्षाग्रन्थविषयेऽपि मतभेदो दरीदृश्यते। श्लोकाकारः शिक्षाग्रन्थः पाणिनिना अप्रणीतः इति विषये मतं प्राप्यते। कारणम् अत्र श्लोकात्मकपाणिनीयशिक्षा स्वयं प्रमाणम्। यथा 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा'। अतः पाणिनीयशिक्षासूत्रपाठः पाणिनिप्रणीतः इति विषये विचाराः समुपलभ्यन्ते। पाणिनीयशिक्षासूत्रपाठः अन्यकृतश्लोकात्मकशिक्षापेक्षया सुस्फुटः प्रामाणिकश्च। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य त्रिरत्नभाष्यकर्त्रा सोमयाजिना- 'सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति इति पाणिनीयेऽपि' इत्येवं तस्य पाणिन्युपज्ञत्वं समर्थितम्। तथा श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकादिभिः ऐतिहासिकैश्च तस्य प्रामाणिकत्वम् उद्घोषितम्। तेनैव प्रकारेण धातुपाठस्य पाणिनीयत्वविषयेऽपि मतभेदः प्राप्यते।

इदानीम् एतेषां ग्रन्थानां विषये आलोचना क्रियते-

१. अष्टाध्यायी

अष्टभिः अध्यायैः समन्विता, सूत्रात्मिका च महर्षिणा पाणिनिना विरचिता 'अष्टाध्यायी', इति जगत्प्रसिद्धः संस्कृतव्याकरणग्रन्थः अस्ति। अधुनापि भारते विदेशेषु च भाषाविज्ञानिनां प्रेरणास्थानं वर्तते अयं ग्रन्थः। एवं श्रूयते यत् ताण्डवनृत्यानन्तरं शिवः स्वढक्कां चतुर्दशवारं वादयाञ्चकार। ततः 'अ इ उ ण्' इत्यादीनि चतुर्दश सूत्राणि निर्गतानि। तानि महेश्वरप्रदत्तानि आसन्। अत एव 'महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि' माहेश्वरसूत्राणि इति कथ्यन्ते। तेषाम् आधारेण एव पाणिनिः अष्टाध्यायी इति व्याकरणग्रन्थं लिलेख। अयं ग्रन्थः पाणिनेः अमूल्यनिधिः वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टौ अध्यायाः सन्ति। अत एव 'अष्टाध्यायी' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः। प्रत्येकम् अध्याये चत्वारः पादाः भवन्ति। आहत्य अष्टाध्याय्यां ३२ पादाः सन्ति। प्रत्येकस्मिन् पादे एतावन्ति एव सूत्राणि भवेयुः इति नियमः पाणिनिना नाश्रितः। अष्टाध्याय्यां प्रायः उपचतुस्सहस्रं (प्रायः३९६५) सूत्राणि सन्ति। अष्टाध्याय्यां आदिमं सूत्रं वर्तते 'वृद्धिरादैच्' (अष्टाध्यायी १.१.१) इति। तत्र वृद्धिशब्दं मङ्गलार्थं पाणिनिः आदौ प्रयुक्तवान् अस्ति। अष्टाध्याय्याम् अन्तिमं सूत्रं वर्तते 'अ अ' (अष्टाध्यायी ८.४.६८) इति। तत्र प्रथमाध्याये संज्ञाविधायकानि सूत्राणि सन्ति। द्वितीयाध्याये तावत् समासविधायकानि, एवं कारकसम्बद्धानि सूत्राणि सन्ति। तृतीयाध्याये तावद् विकरणप्रत्ययाः कृत्तिङप्रत्ययाः सन्ति। चतुर्थाध्याये स्त्रीप्रत्ययाः तद्धितप्रत्ययाश्च सन्ति। पञ्चमाध्यायस्य आदौ तद्धितप्रत्ययाः अन्ते समासान्ततद्धितप्रत्ययाः सन्ति। षष्ठे अध्याये सन्धिविधायकानि सूत्राणि स्वरविधायकसूत्राणि अलुक्-समासाश्च सन्ति। षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादाद् आरभ्य सप्तमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं अङ्ग-सम्बन्धिकार्याणि सन्ति। अष्टमाध्याये स्वरविधायकानि सन्धिविधायकानि च सूत्राणि सन्ति।

२. शिक्षा

अयमपि ग्रन्थः पाणिनिना रचितः वर्तते। श्लोकरूपेण इयम् उपदिष्टा अस्ति। षष्ठी श्लोकाः अत्र राजन्ते। 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि' इति क्रमेण आरब्धः अयं ग्रन्थः 'स भवति धनधान्यपशुकीर्तिमान्' इत्यन्तेन फलश्रुतिसहितेन श्लोकेन समाप्यते। वर्णानामुच्चारणं कथं

कर्तव्यमस्ति, वर्णाः कुत्र उत्पद्यन्ते इत्यादिविचाराः अत्र द्रष्टुं शक्याः।

३. जाम्बवतीविजयम्

जाम्बवतीविजयम् इति काव्यमपि भगवता पाणिनिनैव लिखितमस्ति। किन्तु काव्यमिदं नोपलभ्यते।

४. द्विरूपकोषः

द्विरूपकोषः अपि पाणिनिना एव लिखितः। किन्तु अयं ग्रन्थः पठनपाठने आसीद् न वा इति न ज्ञायते।

५. धातुपाठः

पाणिनिना धातुपाठः लिखितो वर्तते। तेन प्रायः द्विसहस्राधिकाः धातवः पठिताः सन्ति। तत्र भ्वादिः अदादिः इत्यादिगणशः धातवः पठिताः सन्ति। प्रत्येकं गणस्य विकरणप्रत्ययः भिद्यते। यथा भ्वादिगणपठितेभ्यः धातुभ्यः शप्, अदादिगणपठितेभ्यः धातुभ्यः लुक्, दिवादिगणेभ्यः श्यन् इत्येवं क्रमेण। धातुपाठे अदृष्टाः किन्तु सूत्रपाठे दृष्टाः धातवः श्रौतधातवः इति पदेन व्यवह्रियन्ते। धातुभ्यः तिङ्कृत्प्रत्ययाः कतृकर्मभावादिषु अर्थेषु भवन्ति।

६. गणपाठः

अयमपि पाठः पाणिनिना एव कृतः वर्तते। पाणिनिना आदौ गणपाठः कृतः, ततः सूत्रपाठः। गणपाठं कृत्वा तत्र गणे पठितेभ्यः शब्देभ्यः सूत्रेण तदनन्तरं कार्यं विहितम्। यथा 'सर्व विश्व उभ', इत्यादिशब्दान् 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति गणे पठित्वा 'सर्वादीनि सर्वनामानि' (अष्टाध्यायी १.१.२७) इति सूत्रेण तद्गणपठितानां शब्दानां सर्वनामसंज्ञा विहिता।

७. उणादिसूत्राणि

उणादिसूत्रप्रतिपादकग्रन्थः पाणिनेः एव इत्यत्र सन्देहः इतोऽपि वर्तते वैयाकरणेषु। केचन एवं कथयन्ति उणादिसूत्राणि शाकटायनस्य इति। शाकटायनस्यैव उणादिग्रन्थः इति बहुभिः वैयाकरणैः स्वीक्रियते। अत्र धातुभ्यः प्रत्ययाः विहिताः सन्ति। लोके प्रसिद्धाः शब्दाः अनेन सूत्रेण निष्पन्नाः। यथा ययीः, पपीः, सूर्यः, रात्रिः, लक्ष्मीः इत्यादिशब्दाः।

८. लिङ्गानुशासनम्

लिङ्गानुशासनमपि पाणिनिकृतमेव वर्तते। अथ लिङ्गानुशासनमिति अयं ग्रन्थः आरभ्यते। स्त्र्यधिकारः, पुंल्लिङ्गाधिकारः, नपुंसकलिङ्गाधिकारः, स्त्रीपुंसाधिकारः, पुंनपुंसकाधिकारः इत्येते पञ्च अधिकाराः सन्ति। एकस्मिन्नेव लिङ्गे विद्यमानाः शब्दाः, द्वयोः लिङ्गयोः विद्यमानाः शब्दाः, त्रिषु लिङ्गेषु विद्यमानाः शब्दाश्च पृथक्कृत्य पठिताः सन्ति। अत एव एतद् अस्ति अस्य लिङ्गानुशासनस्य वैशिष्ट्यम्।

९. अष्टाध्याय्याः स्वोपज्ञवृत्तिः

अयमपि ग्रन्थः पाणिनिना एव लिखितः वर्तते। अयं ग्रन्थः वृत्तिग्रन्थे अन्तर्भवति। येन क्रमेण सूत्राणि लिखितानि सन्ति तत्क्रमेणैव तेषां सूत्राणाम् अर्थः (वृत्तिः) अत्र ग्रन्थे उपलभ्यते इति प्रकृतग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्।

dīpaśikhā/v7/2024/Biswarup Bej/pp. 22-31